

Reading the most important cultural actions of Jafar ibn Abi Talib in the
first two years of his stay in Abyssinia

Seyyed Hossein Shafi'i Darabi ¹ | Farhad Pourkivan ²

(DOI): [10.22034/mte.2024.19616.1859](https://doi.org/10.22034/mte.2024.19616.1859)

Abstract

Original Article

P106 - 129

Authentic historical evidence shows the fact that in the first two years of his stay in Abyssinia, Jafar ibn Abi Talib was able to achieve significant success with his efficient cultural measures. Achieving these victories indicates that carrying out such activities in order to propagate the religion is both a foundation for individual and social growth and development, and will also lead to the expansion of the political, cultural and social geography of Islam. Certainly, rereading the victorious functions of this successful model from the beginning of Islam will be beneficial for the Muslims of today's era to get out of the cultural nooses of the enemies of Islam. Therefore, this research, which was compiled using descriptive-analytical method and using library data; seeks to answer this question: What were the most important cultural actions of Jafar Tayar during the first two years of his presence in Abyssinia and how is it analyzed? What are the most important cultural actions of Jafar ibn Abi Talib in the first two years of his stay in Abyssinia, and their analysis? Based on the findings of the preceding article, Dhu al-Janahain at this particular stage of his fruitful life, by making proper use of various methods; he propagated Quranic teachings, and established good cultural practices, and achieved significant success in various religious fields. Authentic evidence indicates that all the efforts of this bird of paradise have come from his honorable character of duty, his provincialism, and his practical zeal towards the duty of enjoining good and forbidding evil; At the same time, the fulfillment of things such as: the satisfaction and expression of the Prophet's satisfaction with the good performance of this great martyr during his stay in Abyssinia, the conversion of Najashi to Islam after being informed of the correctness of the Qur'anic verses recited by Jafar Tayyar, and the thwarting of the sinister plans of the emissary of the infidel Quraysh to Abyssinia, the tendency of a group of priests and other Christians of this land to the religion of Islam, etc., can be a true proof of the usefulness of his cultural measures.

Key words: reading, cultural activities, Jafar ibn Abi Talib, emigration, Abyssinia.

1 - Lecturer at the higher levels of Qom Seminary, Ph.D. in interpretation and Quranic sciences, faculty and assistant professor of the Al-Mustafa community (pbuh), director of the department of interpretation and Quranic sciences in the Al-Zahra community (pbuh), syedhosein_shafieidarabi@miu.ac.ir

2 - Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Principles, Al-Mustafa (PBUH) University, Qom, Iran, farhad_pourkivan@miu.ac.ir

Received: 2024/10/17 | Accepted: 2024/10/31

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution4.0 | <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

خوانش مهم ترین اقدامات فرهنگی جعفر بن ابی طالب (ع) در دوسال اول حضور در حبشه

سید حسین شفیعی دارابی (نویسنده مسئول)^۱ | فرهاد پورکیوان^۲

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22034/mte.2024.19616.1859](https://doi.org/10.22034/mte.2024.19616.1859)

علمی - پژوهشی

ص: ۱۲۹/۱۰۶

چکیده

شواهد معتبر تاریخی گویای این حقیقت است که جعفر بن ابیطالب (ع) در دوسال اول حضور در حبشه، با اقدامات فرهنگی کارآمد خویش، توانست به موفقیت‌های چشمگیری دست یابد؛ کسب این پیروزی‌ها، حاکی از اینست که انجام اینگونه از فعالیت‌ها در جهت تبلیغ از دین، هم زمینه ساز رشد و ترقی فردی و اجتماعی است، و هم موجب گسترش جغرافیای سیاسی فرهنگی و اجتماعی اسلام خواهد شد. قطعاً بازخوانی کارکردهای پیروزمندانه این الگوی موفق از صدر اسلام، برای برون رفت مسلمانان عصر حاضر از کمندهای فرهنگی معاندان اسلام نیز، سودمند خواهد بود؛ بدین جهت، این تحقیق که به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای تدوین یافته؛ در پی پاسخ به این پرسش است که: مهمترین اقدامات فرهنگی جعفر طیار در طول دوسال اول حضور در حبشه، چه بوده و چگونه تحلیل می‌شود؟ مهم‌ترین اقدامات فرهنگی جعفر بن ابی طالب (ع) در دوسال اول حضور در حبشه، و تحلیل آنها چیست؟ بر اساس یافته‌های نوشته‌ی پیش روی، جناب ذو جنابین در این مقطع خاص از حیات پرثمرش، با بهره‌گیری مناسب از شیوه‌های متنوع؛ به تبلیغ از آموزه‌های قرآنی پرداخت، و اقدامات فرهنگی نیکی را برجای نهاد، و در حوزه‌های مختلف دینی، به موفقیت‌های چشمگیری دست یافت؛ شواهد معتبر حاکی از این است که تمامی تلاشهای این پرنده بهشتی، برآمده از خصلت ارجمند تکلیف‌مداری، ولایت‌پذیری، و سوز عملی او نسبت به فریضه امر

۱- استادیار جامعه المصطفی (ص)، مدیر گروه تفسیر و علوم قرآنی جامعه الزهرا (س)، syedhosein_shafieidarabi@miu.ac.ir

۲- استادیار گروه فقه و اصول جامعه المصطفی (ص) العالمیه، قم، ایران، farhad_pourkyvan@miu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۲۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۰

به معروف و نهی از منکر بوده است؛ ضمناً، تحقق اموری همچون: خشنودی و اظهار رضایت نبی اکرم (ص) از عملکرد نیک این شهید والامقام در مدت حضورش در حبشه، اسلام آوردن نجاشی پس از آگاه شدن از درستی مفاد آیات قرآنی تلاوت شده توسط جعفر طیار (ع)، خنثی شدن نقشه های شوم فرستاده کفار قریش به حبشه، گرایش جمعی از کشیشان و دیگر مسیحیون این سرزمین به مذهب اسلام، و ... می تواند گواه صادقی بر سودمندی اقدامات فرهنگی او بوده باشد.

واژگان کلیدی: خوانش، اقدامات فرهنگی، جعفر بن ابیطالب (ع)، هجرت، حبشه.

مقدمه

مفاد روشن آیه شریفه «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ...» (جمعه: ۲) [«اوست که در میان مردم بی سواد، پیامبری از خودشان برانگیخت تا آیات او را بر آنان بخواند و آنان را [از آلودگی های فکری و روحی] و دیگر آیات قرآنی همخوان با آن (از قبیل: احزاب: ۳۹، فصلت: ۳۳، آل عمران: ۱۰۴ و ۱۱۰، و مائده: ۳۲)؛ و نیز مضمون حدیث نبوی «يا عَلِيُّ، لَأَنْ يَهْدِيَ اللَّهُ عَلَى يَدَيْكَ رَجُلًا خَيْرٌ لَكَ مِمَّا طَلَعَتْ عَلَيْهِ الشَّمْسُ» (حاكم نیشابوری، ۱۴۱۱ - ۱۹۹۰، ج ۳: ۶۹۱)] «ای علی! اگر خداوند به دستان تو انسانی را هدایت کند، از آنچه خورشید بر آن تابیده برای تو بهتر است» [و دهها روایت مشابه آن؛ حاکی از اینست که اقدام فرهنگی مفید در عرصه تبلیغ دینی، از ابتدای رسالت رسول اکرم (ص)، مورد توجه آن بزرگوار بوده است؛ منتهی در طول سه سال اول بعثت، به صورت پنهانی به این امر مهم می پرداخت (ابن اثیر ۱۴۰۹ ق یا ۱۹۸۹ م، ج ۱: ۴۸۶؛ طبری، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۶۱)؛ اما با نزول آیه «انذار» (شعراء: ۲۱۴)، بادعوت از خویشاوندان، (طبری، ۱۴۰۳ ق، ج ۲: ۶۴؛ ابن اسحاق، بی تا، ص ۱۴۷) و با نزول آیه ۹۴ از سوره حجر، با فراخواندن سایر اقشار، بصورت آشکار به تبلیغ از دین اسلام پرداخت؛ از آن پس، تمام مردم پیرامون این اقدام آن حضرت صحبت می نمودند و اخبار آن به خارج از مکه نیز سرایت نمود. (ابن هشام حمیری، ۱۳۸۳ ق، ج ۱: ۱۶۹-۱۷۰)؛ البته از سال چهارم بعثت، کفار برخورد فیزیکی خویش؛ از جمله: شکنجه، و حتی قتل تازه مسلمانان؛ و مقابله همه جانبه با دین اسلام را شروع نمودند (نک: سام دلیری، ۱۳۹۱ ش، ۸۴ و ۸۵)

رسول خدا (ص) با مشاهده این اقدامات هنجار شکنانه کفار قریش، خطاب به مسلمانان فرمودند: «... به سرزمین حبشه سفر کنید ... آنجا سرزمین دوستی و پاکی است و شماها می توانید در آن سرزمین به سر برید تا خدا فرجی برای شما پیش آورد» (هاشمی خوبی، ۱۴۰۰ ق، ج ۱: ۲۷۸؛ ابن هشام، ۱۳۸۳ ق، ج ۱:

۳۴۹؛ در پی صدور این سخن، زمینه برای هجرت مسلمانان به حبشه فراهم آمد. بر اساس نقل مشهور، این هجرت، در دو مرحله صورت پذیرفت: هجرت اول به رهبری «عثمان بن مظعون» بود (همان، ۱۳۸۳ق، ج ۱: ۳۲۳) و هجرت دوم به سرپرستی جعفر بن ابی طالب (ع) رخ داد. (ابن اسحاق، بی تا، ص ۲۱۳)

فرضیه تحقیق مبتنی بر این است که حضرت جعفر طیار (ع)، در طول دوسال اول حضور در حبشه، اقدامات فرهنگی دینی متنوعی را انجام دادند؛ البته همه آنها می توانند معلول توجه این صحابه بزرگ نبوی به اهمیت فریضه امر به معروف و نهی از منکر در دین اسلام؛ و برآمده از باور وی به ولایت نبی - مکرّم (ص) بوده باشد.

بی تردید، آگاهی از مصادیق و کیفیت اقدامات فرهنگی جعفر بن ابی طالب (ع) در بازه زمانی دوسال اول حضورش در حبشه، می تواند زمینه را برای الگوگیری از آن بزرگوار در جهت شناسائی تهاجم (بلکه شبیخون) فرهنگی در دوره کنونی، و شیوه مطلوب درمان آنها و کیفیت درست مواجهه و مقابله با آنها را برای ما فراهم آورد.

دست یابی به اهدافی همچون: ابهام زدایی، رفع خلاء معرفتی نسبت به کارکرد فرهنگی جعفر بن ابیطالب (ع) در دوسال اول حضورش در حبشه، ارائه نگاشته ای مستقل در این حوزه خاص، ساماندهی اطلاعات و جبران کمبودها و کاستیهای معرفتی مربوطه، که تاکنون باقیود ملحوظ در عنوان تحقیق، مورد توجه محققین نبوده است؛ ضرورت روی آوری به پژوهش حاضر را می رساند. ضمناً روش مورد استفاده در انجام این تحقیق، توصیفی و تحلیلی است، و به دیده هدف بنیادی و کاربردی صورت پذیرفته؛ و در پی پاسخ به این پرسش است که: مهمترین اقدامات فرهنگی جعفر طیار در طول دوسال اول حضورش در حبشه، چه بوده و چگونه تحلیل می شود؟

۲) پیشینه تحقیق

۲/۱) نگاشته های غیر مستقل دانشوران مسلمان پیشین

جمع چشمگیری از مورخان مسلمان و محدثان و مفسران فریقین در گذشته؛ در خلال نگاشته های متنوع خود، به تبیین شخصیت والای جعفر بن ابیطالب (ع) و کارکردهای نیک او؛ بویژه اقدامات فرهنگی او در طول دوسال اول حضورش در حبشه پرداخته اند؛ از باب نمونه؛ به ذکر نام برخی از این نگاشته ها بسنده می شود:

الف) ابن هشام، عبد الملك (متوفی: ۲۱۸ یا ۲۱۳هـ)، السیرة النبویة، (ابن هشام، ۱۳۸۳ق، ج ۱: ۱۶۲ و

؛ ۳۲۳)

- (ب) ابن سعد کاتب واقدی، محمد (۱۶۸-۲۳۰ق)، الطبقات الكبرى، (ابن سعد کاتب واقدی، ۱۴۱۰ق، ج۴: ۳۴ و ۳۵)؛
- (ج) طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۲۱۸-۳۰۱ق)، تاریخ الطبری، (طبری ۱۴۰۳ق، ج۲: ۵۸ و ۳۲۱)
- (د) اصفهانی، ابو الفرج علی بن حسین بن محمد (۲۸۴-۳۵۶ق)، مقاتل الطالبیین، (اصفهانی، بی تا، ص ۶ و ص ۲۵ و ص ۳۴)؛
- (ه) ابن عبد البر، أبو عمر یوسف بن عبد الله (متوفی: ۴۶۳هـ)، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، (ابن عبد البر، ۱۴۱۲ق، ج ۱: ۲۴۵) و
- (و) البیهقی (ابن فندق)، أبو الحسن ظهیر الدین علی بن زید (متوفی: ۵۶۵هـ) تحقیق سید مهدی رجائی، لباب الأنساب والألقاب والأعقاب، (ابن فندق البیهقی، ج ۱: ۳۹۷) و....
- (ز) ابن عنبه، سید جمال الدین احمد بن علی بن حسین حسنی حسینی (۷۴۸-۸۲۸ق) (مورخ و نسب شناس شیعی)، عمدة الطالب فی أنساب آل أبي طالب: (ابن عنبه: ۱۳۸۰ق، ج ۱: ۳۶) و....
- (ح) ابن حجر عسقلانی کنانی، ابوالفضل شهاب الدین احمد بن علی بن محمد الکنانی (۷۷۳-۸۵۲ق)، الإصابة فی تمييز الصحابة، (ابن حجر عسقلانی کنانی بی تا، ج ۱: ۲۳۹ و ۲۴۰)؛
- (ط) مجلسی، محمد باقر (متوفای ۱۱۱۱ق)، بحار الأنوار، (مجلسی، ۱۴۰۳هـ ق، ج ۱۸: ۴۱۰-۴۲۲)؛
- (ی) قمی، شیخ عباس (۱۲۹۴-۱۳۵۹هـ ق)، سفینه البحار و مدینه الحکم و الأثار، (قمی، ۱۴۱۴ق، ج ۱: ۵۹۲-۵۹۶)؛
- (ک) امین، سید محسن (درگذشته ۱۳۷۱ق)، أعیان الشیعه، تحقیق: سید حسن امین، (امین، ۱۴۰۳ق، ج ۴: ۱۱۹-۱۲۷)

۲/۲) نگاشته های مستقل محققان معاصر

در دهه های اخیر نیز، تعدادی از پژوهشگران، در قالب نگاشته های خود، به تبیین شخصیت جعفر بن ابیطالب (ع) و کارکردهای نیکش در مقطع تاریخی هجرت به حبشه و غیره پرداخته اند؛ از جمله:

الف) کتابها

«مهاجرت به حبشه» (الهجره الي الحبشه)، نوشته محمد فارس بن الجمیل؛ ترجمه رضا طاهر خانی، مهران آهوئی؛ این کتاب در سال ۱۴۰۰ش، توسط انتشارات آفتاب گیتی تهران، در ۲۲۷

صفحه چاپ و منتشر گردیده است. البته همین کتاب و با همین عنوان، به ترجمه علیرضا توسط انتشارات کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران نیز، چاپ و انتشار یافته است. بخش های این کتاب عبارتند از: مهاجرت و علل آن، مهاجرت اول، آمادگی مهاجرت و سفر به سوی حبشه، بازگشت مهاجران به مکه، مهاجرت دوم، موضع گیری قریش نسبت به مهاجرین، موضع گیری نجاشی نسبت به مهاجرین، مضمون روایات، موضع گیری نجاشی نسبت به مهاجران مسلمان و نمایندگان قریش، رابطه پیغمبر (ص) با نجاشی، نجاشی معاصر پیامبر، بازگشت جعفر و یارانش از حبشه، مهاجران بازگشته از حبشه. در ادامه هفده پیوست حاوی توضیحاتی از متون کهن و جداولی برای نام های مهاجران ارائه شده است. بخش انتهایی کتاب (۱۳۷ - ۲۰۵) گزارش دیگری از هجرت حبشه به قلم رسول جعفریان است که برای تکمیل آن بحث تدوین و در بخش نهایی کتاب قرار داده شده است.

«جعفر طیار»، نوشته سید، کمال (به زبان فرانسه)، ترجمه نثار احمد زین پوری، انتشارات صدر، ۱۳۱۷ق. در این کتاب به جریان اسلام آوردن جعفر بن ابی طالب، هجرت مسلمانان به حبشه و نقش رهبری جناب جعفر در این سفر پرداخته است. نویسنده هنر سخنوری جناب جعفر را در تأثیر بر نجاشی پادشاه حبشه و اسلام آوردن او و حمایت وی از مسلمانان مهاجر عامل مهمی دانسته است. «پرنده بهشتی: نگاهی به زندگانی حضرت جعفر بن ابی طالب (ع)، (جعفر طیار)»، نوشته عباس تفکری آرانی و هادی آصفی، نشر منیر، ۱۳۹۲ ش. این کتاب شامل شرح احوال و زندگی «جعفر بن ابی طالب» از جمله معرفی نیاکان و خانواده وی، ماجرای مهاجرت به حبشه و جنگ موته و سپس فضایل ایشان می باشد.

«جعفر طیار (ع): مردی که اگر می بود...»، نوشته محمد مهدی معماریان، قم، نشر بیت الاحزان، ۱۳۹۷ ش، اول. در این کتاب ابتدا به تاریخچه خانوادگی جناب جعفر پرداخته شده و سپس برهه های مختلف زندگی ایشان از دوران نوجوانی و جوانی، گرویدن به اسلام، هجرت به حبشه و جنگ موته از حیث تاریخی بیان شده و در ادامه فضایل ایشان در آیات قرآن و روایت شیعی مورد توجه قرار گرفته و در بخش پایانی کتاب دیدگاه روایات اهل سنت در مورد ایشان مطرح شده است.

«دوستان پیامبر (ص) و علی (ع): جعفر طیار»، نوشته مجید ملامحمدی، انتشارات جمکران، سال ۱۴۰۲ ش، سوم. این کتاب از سری کتاب های ۱۴ جلدی دوستان پیامبر (ص) و علی (ع) و معرفی ایشان در رده سنی کودک و نوجوان می باشد.

ب) مقالات

در دهه های اخیر، جمعی از محققان به نگارش و تدوین مقالات در جهت تبیین شخصیت

«جعفر بن ابیطالب» (ع) و کارکردهای نیک این شهید والامقام و خاندان وی پرداخته اند؛ از باب نمونه، به ذکر پاره ای از آنها بسنده می شود:

• قاسم بستانی، مینا شمخی، علی مطوری، و عیسی محمودی مزرعاوی، واکاوی روایی - تاریخی و تاریخ گذاری برخی از اخبار هجرت به حبشه بر مبنای تحلیل شبکه اسناد و منبع اولیه، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، سال سیزدهم، شماره ۵۱ / زمستان ۱۴۰۰ ش، صفحات ۷ تا ۳۷؛

• حاج امینی، حمید، جعفر بن ابی طالب (از شهدای صدر اسلام)، دائرة المعارف قرآن کریم، ج ۹، صفحات ۶۲۱ الی ۶۳۵؛ قم، دفتر تبلیغات اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن؛ ۱۳۸۲ ش.

• ده پهلوانی، طلعت، جعفر بن ابی طالب (ع)، فرهنگ نامه تاریخ زندگانی پیامبر اعظم (ص)، ج ۱، ۱۳۹۱، قم، پژوهشکده باقرالعلوم (ع)، شرکت چاپ و نشر بین الملل، اول؛

• سلطانی، روح الله، بررسی فضایل جناب جعفر بن ابی طالب علیه السلام، نشریه خلق، آذر تا اسفند ۱۳۹۶ شماره ۶۲-۶۳

• اسوه های فرماندهی، شماره ۳، جعفر طیار، نوشته محمد خطیبی کوشکک، مجله حصون، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۰ - شماره ۲۹، ص ۳۱ تا ۳۶. نویسنده در این مقاله به اختصار، زندگی نامه جعفر طیار را با عناوینی چون اسلام جعفر، منزلت جعفر، امیر کاروان هجرت، فرمانده نبرد موته بیان کرده است.

• لقبی که پیامبر (ص) به جعفر طیار داد، سایت مشرق نیوز، تاریخ ۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۲. در این مقاله که به مناسبت به آتش کشیده شدن آرامگاه «جعفر بن ابی طالب» (ع) توسط فرقه وهابیت نوشته شده، به وقایع مهم مربوط به زندگانی جعفر طیار (ع)؛ مانند: پذیرش اسلام از سوی این شهید والا مقام، هجرت او به حبشه و اسلام آوردن نجاشی توسط این جناب، نبرد موته و شهادت و خصوصیات اخلاقی وی مانند توجه ویژه او به فقرا پرداخته شده است.

در بررسی صورت پذیرفته نسبت به محتوای منابع ذکر شده، مشخص گردید که در هیچیک از آنها، قیود ملحوظ در عنوان تحقیق حاضر [اقدامات فرهنگی؛ در دوسال اول حضور در حبشه، و....]، مورد توجه محققین نبوده است؛ از این جهت، پژوهش حاضر اقدامی نو و بدیع محسوب می شود.

۳) مفهوم شناسی

۳/۱) مفهوم «خوانش»

برخی از دانشوران لغوی فارسی نگار؛ در مقام بیان معنی واژه «خوانش»، تعابیر متنوعی همچون: قرائت، برداشت، استنباط، درک، تأویل، و تفسیر را ذکر کرده اند. (انوری، حسن، اخیانی، جمیله، ۱۳۸۱ هـ. ش، ج ۴: ۲۸۵۸)؛ مقصود نویسندگان این مقاله از کاربرد این تعبیر، عبارت است از: «خواندن همراه با تحلیل».

۳/۲) مفهوم «تکلیف مدار»

طبق گفته ارباب لغت، واژه تکلیف مأخوذ از «کلفت»؛ یعنی، زحمت و مشقت است. (ابن اثیر، ۱۳۹۹ هـ - ۱۹۷۹ م، ج ۴: ۱۹۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ هـ ق، ج ۹: ۳۰۷) و در اصطلاح، اوامر، نواهی شرعی و الزامات قانونی را تکلیف گویند. (ملکی اصفهانی، ۱۳۷۹ ش؛ ج ۱: ۲۵۵؛ ولایی، عیسی، ۱۳۸۷ ش، ص ۱۵۷)

به نظری رسد ترکیب واژه تکلیف با واژه «مدار»، مترادف با تکلیف محوری و تکلیف گرایی، در حیطة ی تکلیف بوده باشد

۳/۳) مفهوم «فرهنگی»

واژه «فرهنگی»، منسوب به «فرهنگ» می باشد. برخی از محققان در جهت تبیین معنی این کلمه، چنین آورده اند: «فرهنگ، واژه ای فارسی و مرکب از دو جزء "فر" و "هنگ" است. "فر" به معنای شکوه و عظمت و اگر به عنوان پیشوند به کار رود به معنای جلو، بالا، پیش و بیرون است. "هنگ" از ریشه اوستایی سنگ به معنای کشیدن، سنگینی و وقار است. واژه مرکب "فرهنگ" به معنای بیرون کشیدن، بالا کشیدن و برکشیدن است

اصطلاح فرهنگ دارای معانی و مفاهیم متنوع است، و در سیر تاریخی خود، معانی مختلفی را به خود گرفته است؛ از جمله: ادب، تربیت، دانش، معرفت، مجموعه آداب و رسوم و آثار علمی و ادبی یک ملت، کتاب لغت، نیکویی، پرورش بزرگی، فضیلت، شکوه مندی، هنر، حکمت، شاخ درختی که زیر زمین خوابانند و بر آن خاک ریزند، و نیز تعلیم و تربیت، آموزش و پرورش، مکتب و ایدئولوژی. (صاحبی، محمدجواد، ۱۳۸۴ ش، ج ۱: ۶۰)

یکی از پژوهشگران در حوزه «ادبیات»؛ پس از طرح این پرسش: «فرهنگ و فرهنگی چه تفاوتی دارند؟»؛ اینگونه پاسخ داده است: «در واژه فرهنگی، «ی» نسبت است که بنابر آن

«فرهنگی» موجودی مستقل است که به فرهنگ منسوب شده است. در نتیجه باید فرهنگ به عنوان یک مفهوم اولیه و پیشینی شناخته شده باشد تا بتوان با ایجاد نسبت میان شیء با فرهنگ به آن ماهیت جدیدی تحت عنوان شیء فرهنگی داد. پس فرهنگ، مفهوم مبنا و فرهنگی مفهوم تابع است». (منصوری، ۱۳۹۹، ص ۵-۸)

به نظر می رسد مفهوم فرهنگ با تعریف ارائه شده عام است و فعالیت های غیر دینی را نیز در بر می گیرد، اما در پژوهش حاضر مراد نویسندگان از فرهنگ، به مفهوم عقیده، برداشت و تلقی انسان مومن به ارزش ها و باورهای اسلامی (تحصیل شده از قرآن، سنت) و نیز تبلیغ ارزشها و باورهای دینی است.

۳/۴ مفهوم «هجرت»

راغب اصفهانی گوید: «هجرت» از ماده «هجر» به معنای «ترک» و «جدایی» است؛ و «مهاجرت در اصل به معنای بریدن از دیگری و ترک وی است». (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴، ج ۱: ۵۳۶؛ و نیز دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل واژه هجرت) در آیات قرآن کریم نیز، کاربرد واژگان مأخوذ از ماده «هجر» در معنی «ترک» و «دوری جستن»، در آیه ۱۰ سوره مزمل و ۳۴ نساء مشاهده می شود.

۳/۵ مفهوم «حبشه»

واژه «حبشه»، نام سرزمینی کهن در مشرق قاره آفریقا است که مشتمل بر کشورهای کنونی: اتیوپی، اریتره، جیبوتی و سومالی می باشد. در حال حاضر بزرگترین بخش آن، کشور اتیوپی را تشکیل می دهد. همچنین «حبشه» به معنای جماعتی است که از قبیله واحدی نیستند؛ و از آنجا که ملت حبشه از قبایل واحدی نبودند، به آنها «احایش» اطلاق می شده است. (فروخ، ۱۹۶۴، ص ۱۴۷)

۴ شخصیت شناسی جعفر بن ابی طالب (علیه السلام)

«جعفر طیار» مشهور به «ذوالجناحین»، سومین فرزند ابوطالب (ع) و فاطمه بنت اسد (س) بود. تولد جعفر را بیست سال پیش از بعثت پیامبر (ص) در طایفه بنی هاشم از قبیله قریش دانسته اند. او سومین فرزند ابوطالب (ع) پس از طالب و عقیل و قبل از علی (ع) بود. طبق نقل ابوالفرج اصفهانی، فاصله بین هر کدام از برادران ده سال بوده است. (اصفهانی، ابو الفرج، ۱۳۸۵، ص ۳، ابن سعد، محمد، ۱۴۱۰، ج ۴: ۳۴)

طبق نقل مورخان، وی اندک زمانی پس از برادرش علی (ع) به پیامبر (ص) ایمان آورد و مسلمان شد. (ابن اثیر، ۱۴۰۹ ق یا ۱۹۸۹ م، ج ۱: ۲۸۷)؛ ابن حجر عسقلانی، به نقل از محمد بن اسحاق بن

یسار (مورخ و سیره‌نگار اهل مدینه و متوفای ۱۵۰-۱۵۹ هـ ق) آورده است: جعفر، پس از ۲۵ نفر، اسلام آورد؛ برخی گویند: بعد از ۳۱ نفر، مسلمان شد. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۱: ۵۹۲)، باور برخی از دانشوران مسلمان این است که: آیات: ۲۳ سوره احزاب (قمی، ۱۳۶۷ ش، ج ۲: ۱۸۸)، ۳۹ حج (قمی، ۱۳۶۷ هـ ش، ج ۲: ۸۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ هـ ق، ج ۲۲: ۲۷۸)، ۱۰ زمر (بغوی، ۱۴۰۷ ق، ج ۴: ۸۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴ ش، ج ۱۶: ۲۴۰) و چندین آیه قرآنی دیگر در شان والای جعفر بن ابیطالب (ع) و تمجید از کارکردهای وی نازل شده اند.

در متون حدیثی نیز شاهد نقل روایاتی متنوع در جهت تعظیم از جعفر بن ابیطالب (ع) هستیم؛ از باب نمونه:

۱) امام باقر (ع) فرمود: «خداوند به پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله وحی کرد که من از جعفر بن ابی طالب به خاطر چهار صفت قدردانی می کنم. پیغمبر صلی الله علیه و آله جعفر را خواست و موضوع را به ایشان خبر داد. جعفر عرض کرد: اگر خداوند به شما وحی نمی کرد، من هم اظهار نمی کردم. یا رسول الله! من هرگز شراب ننوشیدم، زیرا می دانستم که اگر بنوشم عقلم نابود می شود. و هرگز دروغ نگفتم، زیرا دروغ خلاف مروت و ضد کمال انسان است. و هرگز زنا نکرده ام، زیرا ترسیدم با ناموسم همان عمل انجام بشود. و هرگز بت نپرستیدم، زیرا می دانستم که بت پرستی منفعتی ندارد. رسول خدا دست مبارکش را بر شانه وی زد و فرمود: «سزاوار است که خداوند به تودو بال مرحمت کند، تادریهشت پرواز کنی.» (صدوق، ۱۴۱۳ هـ ق، ج ۴: ۳۹۷؛ همو، ۱۳۸۵ هـ ق، ج ۲: ۵۵۸؛ همو، ۱۳۷۶ هـ ش، ص ۷۵؛ فتال نیشابوری، ۱۳۸۱ هـ ق، ج ۲: ۲۶۹)

۲) رسول اکرم (ص) نیز در تجلیل از جعفر بن ابی طالب (ع) فرمود: «مردم از درخت‌های مختلف خلق شده‌اند؛ اما من و جعفر مانند یک درخت هستیم و از یک گل آفریده شدیم.» (اصفهانی، بی تا، ۳۴؛ مغربی، ۱۴۱۴ ق، ج ۳: ۲۰۵؛ و نیز: مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۲: ۲۷۶، امین، ۱۴۰۳ هـ ق، ج ۴: ۱۲۵)

پس از فتح خیبر و مراجعت جعفر (ع) از حبشه به مدینه، رسول اکرم (ص) در جمادی الاول سال هشتم هجری، وی را به عنوان فرمانده اول سپاه به موته فرستاد تا با سپاهیان روم شرقی بجنگند. طوسی، ۱۴۱۴ هـ ق، ص ۱۴۱؛ اصفهانی، ابوالفرج، اصفهانی، بی تا، ص ۶) جعفر بن ابیطالب (ع) در جنگ موته در جمادی الاولى سال هشتم هجری به شهادت رسید. (امین، ۱۴۰۳ هـ ق، ج ۴: ۱۱۸) ابوالفرج اصفهانی، از جعفر بن ابی طالب (ع) به عنوان اولین شهید از فرزندان ابوطالب در اسلام یاد نموده است. (اصفهانی، بی تا، ص ۳؛ طبری، ۱۴۰۳ ق، ج ۲؛ مجلسی، ۱۴۰۳ هـ ق، ج ۲۲: ۱۲۶؛

ابن عبدالبر، ۱۴۱۲ هـ ق، ج ۱: ۲۴۵؛ صدوق، ۱۴۱۳ هـ ق، ج ۱: ۱۷۷)

۵) دو خاستگاه بنیادین اقدامات فرهنگی جعفر بن ابی طالب (ع)

با تتبع در مفاد برخی از آیات، روایات و متون تاریخی، مشخص می‌شود که خاستگاه مجموعه اقدامات فرهنگی جعفر بن ابی طالب (ع)، متکی بر دورکن اساسی بوده است:

الف) ولایت‌پذیری محض نسبت به نبی مکرم (ص): این مسأله را می‌توان از گفتار نبی مکرم اسلام (ص) به هنگام توصیه مسلمانان برای هجرت به حبشه (هاشمی خویی، ۱۴۰۰ هـ ق، ج ۱۵: ۲۷۸) و امتثال آن از سوی حضرت جعفر طیار (ع) استنباط نمود. البته پاسخ مثبت دادن به این توصیه نبوی، از نوع عمل به واجب کفایی آن بوده است، زیرا عدم هجرت باقی مسلمین، مورد عتاب نبی مکرم (ص) قرار نگرفت؛ و نیز می‌توان گفت: هجرت جمعی از مسلمانان به حبشه، ضرورت داشته زیرا جدا از فراهم آمدن زمینه برای تخلص آنان از شکنجه کفار (سام دلیری، ۱۳۹۱ ش، ص ۸۴ و ۸۵)؛ انتشار اسلام در خارج از مکه نیز، امری ضروری تلقی می‌شده؛ از سوی دیگر نیز لازم بوده که برخی از باورمندان به اسلام، در مکه حضور داشته باشند تا جبهه رزمندگان اسلام در مقابله با کفار، بی‌یاور نشود.

ب) تکلیف‌مداری نسبت به انجام فریضه امر به معروف و نهی از منکر در جهت تبلیغ از دین اسلام در حبشه.

۶) نمونه‌هایی از مهمترین اقدامات فرهنگی جعفر بن ابی طالب (ع) در دوسال اول حضور در حبشه

کارکردهای نیک جعفر بن ابیطالب (ع) در طول دوسال اول حضورش در حبشه، گویای این حقیقت است که این شهید والا مقام، با بهره‌وری از شیوه‌های متنوع، موفق به انجام اقدامات فرهنگی متعددی شده است؛ در ادامه این نوشته، به بازخوانی مهم‌ترین آنها بسنده می‌شود:

۶/۱) محاجه و به چالش کشاندن فرستاده قریش (= عمرو عاص)

کفار قریش پس از مطلع شدن از مهاجرت جمعی از مسلمانان به سرپرستی جعفر بن ابیطالب (ع) به حبشه؛ «عمروبن عاص» و «عُمَارَةُ بْنُ الْأَوْلَادِ» را همراه با هدایائی به نزد پادشاه حبشه (نجاشی) فرستادند تا وی را راضی کنند که مسلمانان مهاجر را به مکه بازگرداند و آنان را به کفار قریش تحویل دهد.

عمرو عاص در ملاقات با نجاشی گفت: «ای پادشاه ما فرستاده بزرگان مکه‌ایم. عده‌ای از قوم ما، از دین و آیین خود برگشته و خدایان ما را دشنام می‌دهند. از شما می‌خواهیم که آنها را به ما بسپاری

تا به محل خود بازگردانیم.»

نجاشی کسی را فرستاد و جعفر (ع) را به حضور طلبید. در جلسه‌ای که جمعی از دانشمندان مسیحی، نمایندگان قریش و آن حضرت به نمایندگی مسلمانان حضور داشتند، نجاشی از جعفر (ع) خواست تا او نیز نظر خود را بیان کند.

جعفر (ع) پس از ادای احترام گفت: ای پادشاه، از این‌ها بپرسید که آیا ما بردگان فراری آنها هستیم؟ عمرو گفت: نه، اینان آزاد هستند. جعفر گفت: از اینان بپرسید: آیا دینی بر ذمه ما دارند که نپرداخته‌ایم و اینک آن را از ما مطالبه می‌کنند؟ عمرو گفت: نه، ما هیچ گونه مطالبه‌ای از شما نداریم. جعفر پرسید: آیا خونی از شما ریخته‌ایم که آن را از ما می‌طلبید؟

عمرو گفت: نه چنین نیست. جعفر پرسید: پس از ما چه می‌خواهید؟ آیا غیر از این است که ما را در شهر خود آزار و شکنجه دادید و ما به خاطر خلاصی از اذیت شما از دیار خود بیرون آمدیم؟! عمرو عاص گفت: «ای-پادشاه اینان از دین و آیین خود برگشته و خدایان ما را دشنام می‌دهند. و جوانان ما را فاسد کرده‌اند و در میان مردم تخم تفرقه پاشیده‌اند از شما می‌خواهیم که آنها را به ما بسپاری تا به محل خود بازگردانیم.» (قمی، ۱۳۶۷ ه ش، ج ۱: ۱۷؛ طبرسی، بی تا، ص ۴۴)

طبق نقل مورخان، نجاشی (حاکم وقت حبشه)، پس از مشاهده محاجّه و گفتمان منطقی جعفر بن ابیطالب (ع) با فرستاده کفار قریش در این جلسه، و استماع سایر سخنان وی در جلسه دیگر؛ مشرکان مکه را که با هدایایی نزد نجاشی آمده بودند تا مسلمانان را نپذیرد، از حبشه اخراج کرد و مسلمانان، تا سال ششم هجرت، با امنیت کامل در آن سرزمین زندگی کردند. (امین، ۱۴۰۳ ه ق، ج ۴: ۱۲۳)؛ بدین ترتیب، نمایندگان قریش در اقدام خود ناکام ماندند (نک: ابن هشام، ۱۳۸۳ ق، ج ۱: ۳۳۶-۳۳۵؛ ابن عساکر، ۱۴۲۱ ه ق، ج ۷۲: ۱۲۱-۱۲۳؛ ابن جوزی، ۱۳۸۹ ه ق، ج ۱: ۵۱۱-۵۱۸؛ ذهبی، ۱۹۸۹/۱۴۰۹، ص ۱۸۸-ص ۱۹۴)

ابوالحسن علی (۳۹۸ - ۴۶۸ ق) معروف به «واحدی نیشابوری» گوید: «نجاشی مسلمانان را حزب ابراهیم خطاب کرد و با بی‌اعتنایی به اعتراض فرستادگان قریش که خود را حزب ابراهیم دانستند، آنان را با هدایایشان بازگرداند. قرآن کریم در سوره آل عمران [«إِنَّ أَوْلَى النَّاسِ بِإِبْرَاهِيمَ لَلَّذِينَ اتَّبَعُوهُ وَهَذَا النَّبِيُّ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاللَّهُ وَلِيُّ الْمُؤْمِنِينَ»؛ مسلماً نزدیک ترین مردم به ابراهیم] از جهت پیوند و انتساب معنوی [کسانی اند که] از روی حقیقت [از او پیروی کردند، و این پیامبر و کسانی که] به او [ایمان آورده‌اند] از همه به او نزدیک ترند] و خدا یاور و سرپرست مؤمنان است» (آل عمران: ۶۸). این جریان را برای رسول خدا (ص) حکایت کرد و بر ایمان و درستی عقیده جعفر و دیگر مهاجران

گواهی داد». (واحدی، ۱۴۱۱ ه ق، ص ۱۱۱)

۶/۲) بازگویی بخشی از آورده های بنیادین بعثت نبوی

مفسران و محدثان آورده اند: پس از آنکه «عمرو عاص» (نماینده کفار قریش)، خطاب به «نجاشی» گفت: «فَرَدَّهُمْ إِلَيْنَا لِنَجْمَعَ أَمْرَنَا؛ آن ها را به ما بازگردان تا به کار خودمان فیصله دهیم و تفرقه را از میان ببریم»؛ جعفر (ع) در خطاب به «نجاشی» چنین گفت: «أَيُّهَا الْمَلِكُ خَالَفْنَا هُمْ - بِأَنَّهُ بَعَثَ اللَّهُ فِيْنَا نَبِيًّا أَمَرَ بِخُلْعِ الْأَنْدَادِ، وَ تَرْكِ الْإِسْتِفْسَامِ بِالْأَزْلَامِ، وَ أَمَرَنَا بِالصَّلَاةِ وَ الزَّكَاةِ، وَ حَرَّمَ الظُّلْمَ وَ الْجَوْرَ، وَ سَفَكَ الدَّمَاءَ بِغَيْرِ حَقِّهَا وَ الزَّنَا وَ الرِّبَا وَ الْمَيْتَةَ وَ الدَّمَّ، وَ أَمَرَنَا بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ وَ إِيْتَاءِ ذِي الْقُرْبَى - وَ بَيْئَةِ عَنِ الْفُحْشَاءِ وَ الْمُنْكَرِ وَ الْبَغْيِ؛ «آری ای پادشاه! ما با آنها مخالفت ورزیدیم؛ زیرا پروردگار برای ما پیامبری فرستاد که ما را به ترک بتان و ترک بهره جویی از راه قمار و اقامه نماز و دادن زکات فرمان داد و ظلم و جور و ریختن خون به ناحق و زنا و ربا و مردارخواری و خون و گوشت خوک را بر ما حرام کرد و ما را به عدل و نیکی و احسان و کمک به خویشان دستور داد و از فحشا و منکر و ظلم و بی عدالتی نهی کرد»». (قمی، ۱۳۶۷ ه ش، ج ۱: ۱۷۷؛ طبرسی، بی تا، ۴۴؛ ابن ابی الحدید، ۱۴۰۹ ه ق، ج ۶: ۳۰۹)

ناگفته پیداست: بازگویی بخشی از آموزه ها و آورده های بعثت نبوی، در جلسه ای که غالب حاضران در آن، از سران و پیروان مذهب مسیحیت هستند؛ اقدام آسانی نبود؛ اما جعفر (ع)، با شهامتی سرشار از صداقت، اقدام به این امر مهم نمود؛ و با درایتی خاص، به تبلیغ از آموزه های بنیادین دین اسلام، و به بازگویی بخشی از دستورات دین اسلام پرداخت؛

۶/۳) قرائت آیاتی مناسب از قرآن کریم

طبق نقل برخی از مفسران؛ در ادامه جلسه، نجاشی از جعفر پرسید: آیا چیزی از آیاتی که بر پیامبر شما نازل شده است، را از حفظ داری؟ جعفر گفت: آری، سپس شروع به خواندن سوره مریم کرد (قمی: همان، طبرسی: همان)؛ تا قرائت جعفر (ع) به آیه «وَهَزِّي إِلَيْكِ بِجِذْعِ النَّخْلَةِ تُسْقِطُ عَلَيْكَ رَطْبًا جَنِينًا» [مریم: ۲۵]: «ای مریم، شاخه درخت خرما را تکانده، رطب تازه ای بر تو فرومی ریزد».[رسید، نجاشی سخت گریست و گفت: به خدا سوگند، نشانه های حقیقت در این آیات نمایان است» (قمی: همان، طبرسی: همان).

نکته شایان توجه اینکه: طبق نقل مفسرانی همچون «علی بن ابراهیم قمی» (متوفای ۳۰۷ ق) و «فضل بن حسن طبرسی» (۴۶۸ یا ۴۶۹ ق - ۵۴۸ ق) عمرو عاص (نماینده کفار قریش)، پس از

مشاهده این عکس العمل نیک نجاشی در قبال تلاوت آیه مذکور؛ مجدداً در جهت تکذیب مهاجران به حبشه (ع)، خطاب به نجاشی گفت: «أَيُّهَا الْمَلِكُ إِنَّ هَذَا مُخَالِفُنَا فَرْدَةٌ إِلَيْنَا» (قمی، ۱۳۶۷ هـ ش، ج ۱: ۱۷۸؛ طبرسی، بی تا، ص ۴۴)؛ ای پادشاه، این (جمعیت) مخالف آیین ما هستند. ما از تو می‌خواهیم که آنها را بازگردانی. نجاشی - دست خود را بالا برد و آن را به صورت عمرو نواخت، و گفت: خاموش، به خدا قسم، اگر بیش از این در مذمت این جمعیت سخن بگویی تو را مجازات خواهم کرد». (قمی: همان، طبرسی: همان)

طبق این نقل، در شیوه اقدام فرهنگی (و تبلیغ دینی) حضرت جعفر (ع)، تقدم نهی از منکر کاملاً مشهود است؛ به سخن دیگر: این شیوه کارآمد تبلیغی، حاکی از این است که ابتداء می‌بایست، مانع را از بین برد تا زمینه برای اثرگذاری مطلوب (؛ یعنی پذیرش آموزه های دینی) فراهم شود.

۶/۴) بازگویی شش شاخصه مهم و اساسی «جاهلیت اولی»

در آیات متعددی از قرآن کریم، شاهد کاربرد تعبیر ترکیبی «جاهلیت اولی»، هستیم [عنوان «جاهلیت» به مقطعی از تاریخ عرب (حدود دو قرن) پیش از ظهور اسلام و بعثت پیامبر (ص) که بت‌پرستی، جهل و خرافه‌گرایی از شاخصه‌های بارز آن به شمار می‌رود، اطلاق می‌گردد (نک: جمعی از پژوهشگران، زیر نظر هاشمی شاهرودی، ۱۴۲۶ هـ ق، ج ۳: ۴۲). البته برخی معتقدند: «هر روزگاری که پیش اسلام بوده آن را جاهلیت می‌گویند. (نک: ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ هـ ق، ج ۱۵: ۴۱۶)؛ در هریک از این آیات، به ویژگی خاصی همچون: گمان جاهلی (آل عمران: ۱۵۷)، حکم جاهلی (مائده: ۵۰)، خودنمایی جاهلی (احزاب: ۳۳)، حمیت و عصیبت جاهلی (فتح: ۲۶) توجه داده شده است به نظر می‌رسد قرآن کریم در پرتو آیات مورد اشاره؛ علاوه بر چهار ویژگی مردم دوران جاهلیت، به برخی از سنت‌ها و رسوم جاهلی نیز اشاره نموده و امت اسلامی را از آنها بر حذر داشته است؛ مانند: جابه‌جا کردن ماه‌های حرام، ربا خواری، استقسام به اِزلام، ظهار به گونه‌ای که حرمت ابدی در پی داشته باشد، کشتن فرزندان از بیم فقر، زنده به گور کردن دختران، و فرزند خوانده را بسان فرزند واقعی دانستن.

جعفر بن ابیطالب (ع) با آگاهی کامل از رسم مردم جاهلی؛ و با شناخت دقیق از بعد سازندگی آموزه‌های قرآن کریم و آورده‌های مکتب نبی اکرم (ص)، از فرصت پیش آمده، بهره کافی برد؛ و در بخشی از گفت‌وگو با نجاشی، به ذکر شش شاخصه اصلی جاهلیت اولی پرداخت.

طبق نقل ابن الحدید، زمانی که جعفر بن ابی طالب با نجاشی سخن گفت؛ در بخشی از گفتارش به بیان شش شاخصه اصلی «جاهلیت اولی» پرداخت و چنین فرمود: «ای پادشاه همانا ما در جاهلیت، قومی بودیم که بت‌ها را می‌پرستیدیم و مردارمی خوردیم و فواحش را انجام می‌دادیم، و قطع رحم می‌نمودیم، همسایگان را فراموش می‌کردیم، و قوی ما از ضعیف می‌خورد؛ و ما بر این روش بودیم تا خدای عزوجل بر ما رسولی از خودمان مبعوث نمود که نسب، صداقت، امانت‌داری و پای‌بندی به عفاف او را می‌شناسیم، و او ما را فراخواند تا خدای را یگانه دانسته و او را بپرستیم، و خویش را از آنچه ما و پدرانمان بر آن بودیم (از پرستش سنگ و بتان) رها سازیم، و به ما فرمان داد تا راستگویی در گفتار و اداء امانت و صلح و رحمت و حسن همجواری را پیشه کنیم؛ و از ارتکاب محارم و خون‌ریزی و سایر فواحش و قول زور [باطل] و اکل مال یتیم و قذف محصنه نهی مان نمود؛ و به ما امر نمود که خدا را بپرستیم و به او چیزی را شریک نگیریم و به انجام نماز و زکات و روزه امرمان نمود.» (ابن ابی الحدید، ۱۴۰۴ هـ، ج ۶، ق ۳۰۹)

نکته شایان ذکر اینکه: متأسفانه همین شاخصه‌های «جاهلیت اولی» و بلکه بدتر از آنها در وضعیت فعلی جوامع بشری، و در «جاهلیت مُدرن» نیز، در حال بروز و اجراء می‌باشد؛ امید آن می‌رود، این تحقیق، هم در بیان ملاک در عرصه موضوع یابی فساد و نمادهای جاهلیت در عصر حاضر، موفق بوده باشد؛ و هم در بعد ارائه راهکار، به یافته‌های مطلوب و کاربردی از سیره حضرت جعفر طیار (ع) ارایه دست یافته باشد.

۷) شواهد حاکی از موفقیت جعفر بن ابیطالب (ع) در عرصه اقدامات فرهنگی

با تتبع در متون تاریخی، حدیثی، و تفسیری حاکی از اقدامات فرهنگی جعفر بن ابیطالب (ع) در طول سالهای حضور در حبشه (بویژه در دوسال اول)، به این حقیقت دست می‌یابیم که این صحابه نبوی، در طریق انجام این تلاشهای نیکش، موفق بوده است؛ و وجود محدودیت‌ها و عدم برخورداری از امکانات لازم، مانع از دست‌یابی او به نتایج مطلوب نشده است؛ از امور ذیل می‌توان شاهدی بردرستی مدعا یاد نمود:

۷/۱) خشنودی رسول خدا ص از بازگشت جعفر طیار (ع) از سفر حبشه و مجموعه کارکردهایش

مضمون پاره‌ای از نقل‌های تاریخی و حدیثی این است که پیامبر (ص) به هنگام بازگشت جناب جعفر (ع) از حبشه، به استقبال او آمده است، و بین دو چشم او را بوسیده است و این جمله را نیز فرموده

اند: «ما ادری بأیهما انا أسرُّ: بفتح خیبر، أم بقدم جعفر؟ ... نمی دانم به کدام یک از این دو خوشحالی کنم، به بازگشت جعفر یا به فتح خیبر...» (طبرسی، ۱۳۸۶ ه ش، ص ۲۶۱؛ طبرسی، بی تا، ص ۱۰۱؛ طبری املی صغیر، ۱۴۱۳ ه ق، ص ۱۲؛ ابن هشام، ۱۳۸۳ ه ق، ج ۳: ۸۱۸؛ ابن سعد، محمد، ۱۴۱۰ ه ق، ج ۴: ۲۵-۲۶؛ بلاذری، ۱۴۱۷ ه ق، ج ۱: ۱۹۸)

به موجب نقلی، پیامبر (صلی الله علیه و آله و سلم) سهمی از غنایم جنگ بدر را برای جعفر، که در آن زمان در حبشه بود، کنار گذاشت. (ذهبی، ۱۴۰۹ ه ق/ ۱۹۸۹ م، ج ۱: ۲۱۶)؛ نیز به رغم عدم حضور جعفر و دیگر مهاجران به حبشه، در غزوه خیبر، سهمی از غنایم آن را بدانان اختصاص داد. (ابن سعد، ۱۴۱۰ ه ق، ج ۴: ۲۶؛ بلاذری ۱۴۱۷ ه ق، ص ۳۸)

۷/۲) گرایش نجاشی و جمعی از مسیحیون حبشه به اسلام

در گزارش بازگشت جعفر بن ابی طالب (ع) و همراهانش از حبشه به مدینه آورده اند: «علاوه بر مسلمانان، هشت نفر از شامیان که در میان آنها یک راهب مسیحی بود و تمایل شدید به اسلام پیدا کرده بودند، خدمت پیامبر (صلی الله علیه و آله) رسیدند و آنان پس از شنیدن آیات سوره «یس» به گریه افتاده، و مسلمان شدند و گفتند: چقدر این آیات به تعلیمات راستین مسیح (علیه السلام) شباهت دارد». (رشید رضا، ۲۰۰۷ م، ج ۷: ۱۱؛ امامی، ۱۳۸۵ ه ش، ص ۱۹۹؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ه ش، ج ۵: ۵۴)

طبق روایتی که در «تفسیر المنار» از «سعید بن جبیر» نقل شده: «نجاشی» سی نفر از بهترین یاران خود را به عنوان اظهار علاقه به پیامبر (صلی الله علیه و آله) و آئین اسلام به «مدینه» فرستاد، و همان ها بودند که با شنیدن آیات سوره «یس» گریستند و اسلام را پذیرفتند. آیات ۸۲ تا ۸۶ سوره «مائده» نازل شد و از این مؤمنان تجلیل کرد. (رشید رضا، ۲۰۰۷ م، ج ۷: ۱۱-۱۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۴ ه ش، ج ۵: ۵۵)

۸) نتایج تحقیق

اقدامات فرهنگی شایسته جعفر بن ایبطالب (ع) در در دو سال اول حضور در حبشه؛ حاکی از این است که در سیره این صحابه نیک نبوی، دین مداری، و جهاد تبیین، امری ضروری محسوب می‌شده؛ زیرا در غیر اینصورت، نه هجرت به حبشه اتفاق می‌افتاد، و نه محاجه با نماینده قریش در مجلس نجاشی، و نه بازگویی آورده‌های بنیادین بعثت نبوی، و نه برشمردن شاخصه‌های جاهلیت اولی و تلاوت آیات مناسب با فضای مجلس نجاشی؛ در عصر حاضر نیز می‌توان با الگوگیری از منش و رفتار حضرت ذو جنابین، در برابر شیخون فرهنگی دشمن برخاستگاه ولایت پذیری و تکلیف مداری، موضعگیری مناسب نمود و به دفع فساد و هجمه‌های فرهنگی پرداخت.

نتایج حاصل شده از این تحقیق، حاکی از گزاره‌های زیر است:

- ۱- خاستگاه تکلیف مداری در شخصیت جعفر طیار، نمادی از ولایت مداری او نسبت به نبی اسلام (ص) بود.
- ۲- ساحت تکلیف مداری در اقدام فرهنگی حضرت جعفر طیار ع در حبشه، معلول توجه وی به فریضه امر به معروف و نهی از منکر بوده است
- ۳- در جهت اثبات موفقیت جعفر بن ایبطالب (ع) در عرصه تبلیغ گفتاری و عملی از اسلام، می‌توان از اموری همچون: گرایش نجاشی و جمعی از مسیحیون حبشه به اسلام، و نیز اظهار رضایت و خشنودی نبی اکرم (ص) به هنگام استقبال از او، و... یاد نمود.
- ۵- ولایت پذیری و تکلیف مداری در منش و رفتار حضرت جعفر (ع)، می‌تواند الگویی برای اقدامات فرهنگی مجموعه‌های متدینین در دوره کنونی باشد.

۹. پیشنهاد:

با توجه به محدودیت های این پژوهش، امکان پرداختن به مجموعه اقدامات نیک جعفر بن ابیطالب (ع) و همراهانش در بازه زمانی حضورشان در حبشه (سال پنجم بعثت تا ششم هجرت) نبوده است؛ بدین جهت پیشنهاد می شود: شایسته این است: محققان ارجمند، با انجام تبعی مناسب در متون تاریخی و غیره، به شناسائی مجموعه اقدامات بویژه اقدامات فرهنگی جعفر بن ابیطالب (ع) و همراهانش در طول حضورشان در حبشه به پردازند؛ و به رفع این کاستی و خلأ تحقیقی به پردازند.

(۱۰) فهرست منابع

الف. منابع عربی

۱. قرآن کریم / ترجمه مکارم شیرازی؛ ۱۳۸۰ ش، تهران، دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، ایران.
۲. ابن ابی الحدید، عبد الحمید، ۱۴۰۴ ق، شرح نهج البلاغة، محقق / مصحح: ابراهیم، محمد ابوالفضل، مكتبة آية الله المرعشي النجفي، ایران، قم، اول.
۳. ابن اثیر، عز الدین، علی بن محمد، ۱۴۰۹ ق یا ۱۹۸۹ م، اسد الغابة، لبنان - بیروت، دار الفكر، بی چا.
۴. _____، ۱۳۸۵ ق، الكامل في التاريخ، لبنان، بیروت، دار صادر، اول.
۵. _____، ۱۳۹۹ هـ - ۱۹۷۹ م، النهاية في غريب الحديث والأثر، المكتبة العلمية - لبنان، بیروت.
۶. ابن اسحاق، محمد بن اسحاق، بی تا، السیر و المعاری، تحقیق دکتر سهیل زکار، قم، دارالفکر دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی، بی چا.
۷. ابن بطریق، یحیی، ۱۴۰۷ ق، عمدة عیون صحاح الأخبار في مناقب إمام الأبرار، قم، انتشارات جامعه مدرسین، بی چا.
۸. ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، بی تا، الإصابة فی تمييز الصحابة، لبنان، بیروت، دار الكتاب العربی، بی چا.
۹. ابن سعد کاتب واقدی، محمد بن سعد، ۱۴۱۰ ق، تحقیق، عطا، محمد عبد القادر، الطبقات الكبرى، لبنان، بیروت، دار الکتب العلمية، اول.
۱۰. ابن عبد البر، أبو عمر یوسف بن عبد الله النمري القرطبي، ۱۴۱۲ ق، الاستیعاب فی معرفة الأصحاب، لبنان - بیروت، دارالجيل، اول.
۱۱. ابن عنبّة، احمد بن علی بن حسین حسینی، ۱۳۸۰ ق، عُمدةُ الطَّالِبِ فی أنسابِ آلِ أبی طالب؛ عراق، النجف، المطبعة الحیدریة، بی چا.
۱۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۱۴ هـ ق، لسان العرب، لبنان، بیروت، دار صادر، سوم.
۱۳. ابن هشام حمیری، ۱۳۸۳ ق، عبدالملک، السیرة النبویة، مصر، قاهره، مدنی، بی چا.
۱۴. ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، ۱۳۸۹ ق، صفة الصفوة، حلب، چاپ محمود فاخوری و محمدرواس قلعه جی، بی چا.

۱۵. ابن حیون مغربی، نعمان بن محمد، تحقیق: سید محمد حسینی جلالی، ۱۳۹۵ ش، شرح الاخبار فی فضائل الائمه الاطهار، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، دوم.
۱۶. ابن عساکر، أبو القاسم علی بن حسن بن هبة الله شافعی دمشقی، ۱۴۲۱ ق، تاریخ مدینة دمشق، بیروت، چاپ علی شیری، بی چا.
۱۷. إصفهانی، ابو الفرج، علی بن الحسین، بی تا، محقق، صقر، سید احمد، مقاتل الطالبیین، لبنان، بیروت، دار المعرفة، بی چا.
۱۸. _____، ۱۳۸۵ ق، مقاتل الطالبیین، عراق، نجف، المكتبة الحیدریة، بی چا.
۱۹. امین، سید محسن، ۱۴۰۳ ق، اعیان الشیعه، دارالتعارف، لبنان، بیروت - لبنان، بی چا.
۲۰. _____، ۱۴۰۶ ق - ۱۹۸۶ م، تحقیق: سید حسن امین، لبنان، دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، بی چا.
۲۱. بغوی، حسین بن مسعود، ۱۴۰۷ ق، معالم التنزیل فی التفسیر و التاویل (تفسیر البغوی)، به کوشش خالد عبدالرحمن العک و مروان سوار، بیروت، دار المعرفة، بی چا.
۲۲. بلاذری، احمد بن یحیی، ۱۴۱۷ ق، انساب الاشراف، تحقیق سهیل صادق زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر، بی چا.
۲۳. _____، ۱۹۸۸ م، فتوح البلدان، بیروت، دار و مكتبة الهلال، بی چا.
۲۴. بیهقی، احمد بن حسین، ۱۴۲۴ ق، السنن الكبرى، دار الکتب العلمیة، لبنان، بیروت، سوم.
۲۵. البیهقی (ابن فندق)، أبو الحسن ظهیر الدین علی بن زید، ۱۳۸۵ هـ، لباب الأنساب والألقاب والأعقاب، تحقیق: مهدي رجائي، قم، مكتبة آية الله المرعشي، بی چا.
۲۶. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، ۱۴۱۱ - ۱۹۹۰، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: مصطفى عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة، الطبعة: الأولى.
۲۷. حُرّعاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ هـ ق، وسائل الشیعة، ۳۰ جلد، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام،
۲۸. ذهبی، محمد بن احمد، ۱۹۸۹/۱۴۰۹، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، السیرة النبویة، بیروت، بیروت - لبنان، دار الکتب العربی، بی چا.

۲۹. ذهبی، شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد، ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م، سیر أعلام النبلاء، المحقق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط، بی جا، مؤسسة الرسالة، سوم.
۳۰. راغب أصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۰۴ ق، المفردات في غريب القرآن؛ قم، دفتر نشر الكتاب، دوم.
۳۱. رشید رضا، محمد، ۱۴۲۷-۱۴۲۸ ق = ۲۰۰۷ م، تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار، بیروت - لبنان، دار الفكر للطباعة و النشر، الطبعة الأولى
۳۲. سید، کمال، جعفر الطیار، ترجمه نثار احمد زین پوری، از زبان فرانسه به عربی، ۱۳۱۷ ق - ۱۳۸۸ ش، انتشارات صدرا، بی جا.
۳۳. صبحی صالح، ابراهیم، ۱۳۷۴ ش، نهج البلاغة، قم، مرکز البحوث الاسلامیه، بی جا.
۳۴. صدوق، محمد بن علی، ۱۳۸۵ ق، علل الشرایع، ایران، قم، مکتبه الداوری المکتبه الحیدریه،
۳۵. _____، ۱۳۶۳ هـ ش، الخصال، انتشارات جامعه مدرسین قم، ایران، قم، چاپ دوم.
۳۶. _____، ۱۴۱۳ هـ ق، من لا یحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوم.
۳۷. _____، ۱۳۷۶ هـ ش، امالی شیخ صدوق، ناشر: کتابچی، مترجم: محمدباقر کمره‌ای، زبان: عربی/فارسی، نوبت چاپ: ۱۰، ایران، تهران
۳۸. طباطبائی، سید محمد حسین، ۱۴۱۷ ق، المیزان فی تفسیر القرآن، ایران، قم، دفتر انتشارات اسلامی، پنجم.
۳۹. طبرسی، أبو علی فضل بن حسن، بی تا، إعلام الوری بأعلام الهدی (ط - القدیمة)، ایران، تهران، دار الکتب الإسلامیه، ایران، بی جا.
۴۰. طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۸۶ ش، مکارم الاخلاق، محقق: سیدحسین الله موسوی، قم، انتشارت حیب، دوم.
۴۱. طبری، أبو جعفر محمد بن جریر، ۱۴۰۳ ق، تاریخ الامم و الملوک، لبنان، بیروت، مؤسسة الأعلمی، بی جا.
۴۲. طبری آملی صغیر، محمد بن جریر بن رستم، ۱۴۱۳ ق، دلائل الإمامة (ط - الحدیثة)، قم، مؤسسة البعثة، اول.

۴۳. طوسی، محمد بن حسن، ۱۴۱۴ق، امالی، دارالثقافه، ایران، قم.
۴۴. فتال نیشابوری، محمد بن احمد، ۱۳۸۱ق، روضة الواعظین؛ تحقیق: فرجی، مجتبی، و مجیدی، غلامحسین، قم، دلیل ما، اول.
۴۵. فروخ، عمر، ۱۹۶۴م، تاریخ الجاهلیه، لبنان، بیروت، دارالعلم للملایین، اول.
۴۶. قرطبی محمد بن احمد، ۱۳۶۴ ش، الجامع لأحكام القرآن (تفسیر القرطبی)، تهران، انتشارات ناصر خسرو، اول.
۴۷. قمی، شیخ عباس، ۱۴۱۴ق، سفینه البحار و مدینه الحکم و الآثار، تهران، دارالأسوه، اول.
۴۸. قمی، علی ابن ابراهیم، ۱۳۶۷ ش، تفسیر قمی، ایران، قم، دار الکتب، چهارم.
۴۹. الکرباسی، محمّد صادق بن محمّد، ۲۰۰۸م، الهاشمیون - معجم أنصار الحسين، دائرة المعارف الحسينية، مكتبة الإمام الحسين الخاصة - لندن، مركز الحسيني للدراسات - لندن.
۵۰. کلینی، ابو جعفر، محمد بن یعقوب، ۱۴۰۷ هـ ق، الکافی (ط - الإسلامية)، تهران، دار الکتب الإسلامية، چهارم.
۵۱. گروهی از محققان، لأمانة الخاصة لمزار السيد أحمد بن جعفر الطيار (ع) تقوم بأعمال صيانة وترميم؛ بایگانی شده در ۲۰۲۰-۱۰-۲۳ توسط Wayback Machine.
۵۲. مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳هـ ق، بحار الأنوار، لبنان، بیروت، دار إحياء التراث العربي، دوم.
۵۳. مغربی، نعمان بن محمد، ۱۴۱۴ق، شرح الأخبار، قم، جامعه مدرسین، بی چا.
۵۴. مقریزی، احمد بن علی، ۱۴۲۰ ق یا ۱۹۹۹م، إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع، محقق: نمیسی، محمد عبدالحمید، بیروت - لبنان، دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علي بیضون، اول.
۵۵. واحدی، علی بن احمد، ۱۴۱۱ق، اسباب النزول، به کوشش کمال بسیونی زغلول، بیروت، دار الکتب العلمیة، بی چا.
۵۶. هاشمی خویی، میرزا حبیب الله، ۱۴۰۰ق، منهاج البراعة في شرح نهج البلاغة؛ محقق / مصحح: میانجی، ابراهیم، تهران، مكتبة الإسلامية، چهارم.

منابع فارسی

۱. ابن جمیل، محمد فارس (۱۴۰۰ش)، مهاجرت به حبشه (الهجرة الي الحبشه)، ترجمه رضا طاهر خانی، مهران آهوئی؛ تهران، انتشارات آفتاب گیتی، اول.
۲. ابوالفتوح رازی، حسین بن علی، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، تحقیق، یاحقی،

- محمد جعفر، ناصح، محمد مهدی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ایران، مشهد، ۱۴۰۸ ق.
۳. امامی، محمد جعفر، ۱۳۸۵ ه ش، شان نزول آیات قرآن (برگرفته از تفسیر نمونه)، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، اول.
۴. انوری، حسن، اخیانی، جمیله، ۱۳۸۱ ه ش، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، سخن، اول.
۵. بستانی، قاسم؛ شمخی، مینا؛ مطوری، علی، و محمودی مزرعاوی، عیسی، واکاوی روایی-تاریخی و تاریخ گذاری برخی از اخبار هجرت به حبشه بر مبنای تحلیل شبکه اسناد و منبع اولیه، فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام، سال سیزدهم، شماره ۵۱ / زمستان ۱۴۰۰ ش.
۶. تفکری آرانی، عباس؛ و آصفی، هادی، ۱۳۹۲ ش، پرنده بهشتی: نگاهی به زندگانی حضرت جعفر بن ابی طالب (ع)، (جعفر طیار)، نشر منیر، اول.
۷. جمعی از پژوهشگران، زیر نظر: هاشمی شاهرودی، سید محمود، ۱۴۲۶ ق، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (ع)، قم، مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی، اول.
۸. حاج امینی، حمید، ۱۳۸۲ ش، جعفر بن ابی طالب (از شهدای صدر اسلام)، دائرة المعارف قرآن کریم، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، پژوهشکده فرهنگ و معارف قرآن؛ اول.
۹. خامنه ای، حسینی، سیدعلی، بیانات در دیدار فرماندهان گردان‌های عاشورا، ۲۲/۰۴/۱۳۷۱؛ لینک ثابت: <https://farsi.khamenei.ir/newspart-index?tid=۱۴۴۸۳#۲۲۴۷>
۱۰. خامنه ای، حسینی، سیدعلی، ۱۳۷۰ / ۱۱ / ۲، در دیدار با فرماندهان و مسؤولان سازمان عقیدتی، سیاسی نیروی انتظامی،
۱۱. خطیبی کوشکک، محمد، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۰، اسوه‌های فرماندهی، شماره ۳، جعفر طیار، مجله حصون - شماره ۲۹، ص ۳۱ تا ۳۶.
۱۲. ده پهلوانی، طلعت، جعفر بن ابی طالب (ع)، ۱۳۹۱ ش، فرهنگ نامه تاریخ زندگانی پیامبر اعظم (ص)، قم، پژوهشکده باقرالعلوم (ع)، شرکت چاپ و نشر بین الملل، اول.
۱۳. دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷ ش، لغت نامه دهخدا، تهران، موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران، دوم.
۱۴. سام دلیری، کاظم، ۱۳۹۱ ش، بررسی جامعه شناختی عدم گسترش اسلام در مکه و شکوفا شدن آن در مدینه، ص ۸۴ و ۸۵؛ دو فصلنامه علوم اجتماعی سال نهم، شماره پاییز و زمستان.
۱۵. سامانی، سید محمود؛ و خامه یار، احمد، مقاله «جعفر بن ابی طالب» (علیه السلام)، دانشنامه حج و

- حرمین شریفین النهایة فی غریب الحدیث الاثر
۱۶. سلطانی، روح الله، آذر تا اسفند ۱۳۹۶ ش، بررسی فضایل جناب جعفر بن ابی طالب علیه السلام، نشریه خلق، شماره ۶۲-۶۳.
۱۷. صاحبی، محمدجواد، ۱۳۸۴ ش، مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران (مجموعه مقالات)، نشر و طبع، ایران، تهران، چاپ اول،
۱۸. محمدی اشتهاردی، محمد، ۱۴۰۰ ش، زندگی پر افتخار حمزه و جعفر (علیهما السلام)، مشهد، به نشر، سوم.
۱۹. مرکز تحقیقات اسلامی حوزه نمایندگی ولی فقیه در سپاه، ۱۳۷۷ ش، سرداران صدر اسلام، مرکز چاپ سپاه، ایران، تهران، اول.
۲۰. معماریان، محمدمهدی، ۱۳۹۷ ش، جعفر طیار (ع): مردی که اگر می بود...، قم، نشر بیت الأحزان، اول.
۲۱. مکارم شیرازی، ناصر، با همکاری جمعی از نویسندگان (۱۳۷۴ ش)، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، سی و دوم.
۲۲. ملکی اصفهانی، مجتبی، ۱۳۷۹ ش، فرهنگ اصطلاحات اصول، قم، بی نا، اول.
- ملا محمدی، مجید، ۱۴۰۲ ش، دوستان پیامبر (ص) و علی (ع): جعفر طیار، قم، انتشارات جمکران، سوم.
۲۳. منصوری، سیدامی، تابستان ۱۳۹۹ ش، گردشگری فرهنگ، با تکیه بر تفاوت مفهومی «فرهنگ» و «فرهنگی»، مجله گردشگری فرهنگ، ۱(۱)، ۵-۸ /
۲۴. ولایی، عیسی، ۱۳۸۷ ش، فرهنگ تشریحی اصطلاحات اصول، تهران، نشر نی، ششم.
۲۵. هاشمی رفسنجانی، اکبر و محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، ۱۳۷۹ ش، فرهنگ قرآن، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ایران، قم، بی چا.